

ABDUL-AZIZ DRKIĆ
Univerzitet u Sarajevu – Fakultet islamskih nauka
abdul-aziz.drkic@fin.unsa.ba

STILISTIKA KIRAETĀ U TEFSIRU *AL-KAŠŠĀF* IMAMA AZ-ZAMAḤŠARĪJA

Sažetak

Ovaj rad fokusiran je na doprinos znamenitog mufesira az-Zamaḥšarīja rasvjetljavanju stilističkih aspekata kur'anskih kiraeta u njegovom kapitalnom tefsirskom djelu *al-Kaššāf*. U radu se tretira njegov naučni doprinos, tefsirska orijentacija, metodologija tumačenja Kur'ana, te najznačajnije odlike njegovoga pristupa kur'anskim kiraetima, s posebnim osvrtom na njegovu analizu značenja autentičnih kiraeta u svjetlu arapske stilistike.

Gljučne riječi: az-Zamaḥšarī, tefsir, kiraeti, stilistika.

Uvod

Mogućnost višestrukog čitanja kur'anskog teksta bez sumnje je fenomen koji svjedoči o njegovoj nenadmašnosti i neponovljivosti. Iako se kur'anski kiraeti javljaju prvenstveno kao vid olakšice i prilagodbe govornicima različitih dijelakata arapskog jezika, oni su mnogo više od toga. Kroz njih se razvijaju mnogostruki aspekti bogatog kur'anskog izraza koji svjedoče o širini i otvorenosti njegovog jezika.

Fenomen kiraeta zaokupljao je pažnju umnih muslimana od trenutka kada je Objava počela silaziti „na sedam harfova”. Brojne su tradicije koje potvrđuju da su se već ashabi bavili kiraetima i njihovim značenjem. Ponekad bi ostajali i iznenađeni saznanjem da neko uči Kur'an drugačije u odnosu na njih. Muhammed, a.s., otklanjao je te dileme i pojašnjavao im fenomen kiraetā.¹ On je za svoga života ustanovio i metodologiju njihovog čuvanja i prenošenja, koja se kao sunnet u kontinuitetu praktikuje sve do danas.

1 Od 'Umara, r.a., prenosi se da je rekao: „Čuo sam Hišāma bin Ḥakīma bin Ḥuzāma kako uči suru *al-Furqān* na način suprotan onome kojem me je podučio Allahov Vjerovjesnik, s.a.v.s. Upitao sam ga: 'Ko te je naučio ovu suru?' Odgovorio je: 'Allahov Poslanik, s.a.v.s.' Rekao sam mu: 'Lažeš! Nije te tako podučio Allahov Poslanik, s.a.v.s.!' Uzeo sam ga za ruku i poveo do Allahovog Poslanika, s.a.v.s., i rekao: 'Allahov Poslaniče, ti si me podučio suri *al-Furqān*, a ovaj je uči drugačije u odnosu na ono kako si me ti podučio.' Zatim je Allahov Poslanik, s.a.v.s., rekao: 'Uči, Hišāme!' Učio je onako kako je i ranije učio, pa je Allahov Poslanik rekao: 'Ovako je objavljeno.' Zatim je rekao: „Uči, 'Umare!' Pa sam učio, a on je rekao: 'Ovako je objavljeno.' Zatim je Allahov Poslanik

Kako se širenjem islamske države širilo i znanje o islamu, tako se širila i mreža stručnih osoba koje su u različitim krajevima islamske države prenosile načine čitanja Kur'ana časnog. Broj predajnih puteva konstantno je rastao, što je rezultiralo razvojem dviju kur'anskih disciplina koje su bile fokusirane na čuvanje, provjeru i jezičku analizu raširenih kiraeta, a to su: disciplina o kiraetima ('*ilm al-qirā'āt*) i disciplina o argumentiranju kiraetā ('*ilm tawgīh al-qirā'āt*). Naučna disciplina o kiraetima bavila se prvenstveno provjerom rivajetske utemeljenosti i načinom primjene kiraeta, a disciplina o argumentiranju kiraeta analizom njihovog značenja i provjerom njihove podudarnosti s pravilima arapske gramatike i pravopisom Osmanovih Mushafa. Istraživanjima na tome polju počeo će se razotkrivati različiti aspekti kiraetske raznolikosti: tedžvidski, dijalekatski, gramatički, tefsirski, stilistički, šerijat-skopravni itd.

Kiraeti kao integralni dio kur'anskog jezika,² dakako, bili su u fokusu pažnje i komentatora Kur'ana, posebno onih koji su gajili lingvistički pristup tumačenju njegovog teksta. Jedan od najznačajnijih predstavnika ove tefsirske orijentacije bez sumnje je imam az-Zamaḥšarī, koji je kroz svoje kapitalno tefsirsko djelo *al-Kaššāf* ustanovio originalnu metodu koja predstavlja prekretnicu u povijesti tumačenja Kur'ana. Posebno mjesto u njegovoj tefsirskoj metodologiji zauzimaju kur'anski kiraeti. Kroz analizu njihovih različitih aspekata, az-Zamaḥšarī veoma vješto osvjetljava njihovu ulogu u obogaćivanju slojevitih značenja nadnaravnog kur'anskog izraza.

U ovom radu fokusirat ćemo se na az-Zamaḥšarījeve analize stilskih vrijednosti autentičnih kiraeta. Primjere ćemo rasporediti i grupisati prema klasičnoj podjeli arapske stilistike, koja obuhvata semantiku sintakse ('*ilm al-ma'ānī*), disciplinu o jasnom izražavanju ('*ilm al-bayān*) i disciplinu o ukrasima ('*ilm al-badī'*).³ Prethodno ćemo se u kratkim crtama osvrnuti na az-Zamaḥšarījev naučni doprinos, tefsirsku metodologiju i glavne karakteristike njegovog pristupa kiraetima.

rekao: 'Zaista je Kur'an objavljen na *sedam harfova*.'" Muḥammad ibn Ismā'īl Abū 'Abdullāh al-Buḥārī, *al-Ġāmi' aš-ṣaḥīḥ*, Dār ṭawq an-naġāh, 2000., hadis br. 2419, str. 1157.

- 2 Autentični (*mutawātir*) kiraeti, koji ispunjavaju općeprihvaćane uslove autentičnosti (masovnost predaje, podudarnost s pravilima arapske gramatike i pravopisom Osmanovih Mushafa), smatraju se integralnim dijelom kur'anskoga teksta, odnosno, priznaje im se status *qur'āniyyata*. Neautentični kiraeti ne smatraju se Kur'anom, ali su i pored toga plijenili veliku pažnju i bili gotovo nezaobilazan element u procesu tumačenja kur'anskoga teksta.
- 3 O tročlanoj podjeli arapske stilistike vidi u: Ġalāluddīn al-Qazwīnī, *al-Īdāḥ ft 'ulūm al-balāġa*, sv. I, Dār al-ġīl, Bejrut, s. a., str. 16; Munir Mujić, *Tropi i figure u arapskoj stilistici*, Orijeentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2011., str. 21.

1. Az-Zamaḥšarijev naučni doprinos

Abū al-Qāsim Maḥmūd bin ‘Umar az-Zamaḥšarī rođen je 467/1075. godine u mjestu Zamaḥšer, u pokrajini Havarizm (današnji Turkmenistan). Obrazovao se u mnogim naučnim centrima islamskog svijeta, od Buhare i Horasana, preko Isfahana i Bagdada, do Damaska i časne Mekke, u kojoj je proveo značajan dio svog života. Upravo će na temelju te činjenice biti oslovljen počasnim nazivom *Allahov susjed* (*Ġār Allāh*). U Mekki je u periodu od tri godine napisao i tefsir *al-Kaššāf ‘an ḥaqā’iq at-tanzīl wa ‘uyūn al-aqāwīl fī wuḡūh at-ta’wīl*. Na ahiret je preselio 538/1144. godine u mjestu Džurdžan, u pokrajini Havarizm.⁴

Bio je odličan poznavalac svih disciplina arapskoga jezika i tefsira, a na velikom glasu je bio i u hadisu i hanefijskom fikhu. Napisao je više od pedeset djela iz oblasti tefsira, hadisa, fikha, ilmul-kelama, etike, jezika, sintakse, stilistike i književnosti. Mnoga su štampana u više izdanja, a neka se još uvijek čuvaju u formi rukopisa.

Njegova najznačajnija djela iz arapske filologije su:

- *al-Mufaššal fī šan ‘a al-i ‘rāb*⁵ – koje slovi kao jedno od najboljih djela iz arapske sintakse;

- *Asās al-balāġa*⁶ – djelo iz arapske stilistike napisano u formi rječnika, koje nudi komparativni pregled doslovnih i prenesenih značenja izraza;

- *al-Qustās fī ‘ilm al-‘arūd*⁷ – djelo iz metrike.

U fikhu je bio sljedbenik hanefijske pravne škole i u ovoj oblasti napisao je nekoliko djela, među kojima se izdvaja *Ru’ūs al-Masā’il*.⁸ Već smo kazali da je bio odličan poznavalac i hadiske nauke, a kroz djelo *al-Fā’iq fī ġarīb al-ḥadīṯ*⁹ bavio se manje poznatim i rijetkim izrazima u hadisu.

Svoj originalni doprinos tefsirskoj nauci utjelovio je u čuvenom tefsiru *al-Kaššāf*, koji će imati ogroman utjecaj na daljnji razvoj tefsirske nauke i arapske stilistike. Kako navodi Teufik Muftić, ovo djelo bit će prihvaćeno kao jedan od glavnih izvora u jezičkoj interpretaciji Kur’ana, a kroz njega će

4 Ḥayruddīn az-Ziriklī, *al-A’lām*, sv. VII, Dār al-‘ilm li al-malāyīn, Bejrut, 1990., str. 178.

5 Abū al-Qāsim Maḥmūd az-Zamaḥšarī, *al-Mufaššal fī šan ‘a al-i ‘rāb*, Maktaba al-hilāl, Bejrut, 1993.

6 Abū al-Qāsim Maḥmūd az-Zamaḥšarī, *Asās al-balāġa*, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bejrut, 1998.

7 Abū al-Qāsim Maḥmūd az-Zamaḥšarī, *al-Qustās fī ‘ilm al-‘arūd*, Maktaba al-ma‘ārif, Bejrut, 1989.

8 Abū al-Qāsim Maḥmūd az-Zamaḥšarī, *Ru’ūs al-masā’il*, Dār al-bašā’ir al-islāmiyya, Bejrut, 1987.

9 Abū al-Qāsim Maḥmūd az-Zamaḥšarī, *ar-Rā’id fī ‘ilm al-farā’id*, Dār al-ma‘ārif, Bejrut, s.a.

i arapska stilistika doživjeti svoje konačno usavršavanje.¹⁰ Rijetka su tefsirska djela nastala nakon az-Zamaḥšarija koja se u manjoj ili većoj mjeri ne oslanjaju na *al-Kaššāf*. Presudan utjecaj imao je na neke od najpoznatijih komentatora Kur'ana, poput Ibn 'Aṭiyye, Abū Ḥayyāna, Abū Su'ūda, Ibn 'Āšūra i dr., a predstavljao je i važan oslonac za prevode Kur'ana naš jezik. Iako je bio pobornik mu'tezilijske teologije, koja je posve prisutna i u njegovom tumačenju kur'anskih ajeta, to nije predstavljalo prepreku da njegova originalna metodologija tumačenja Kur'ana naiđe na plodno tlo i među sunnijskim učenicima.

U rukopisnoj zbirci Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu čuva se ukupno 15 rukopisa az-Zamaḥšarijevog tefsira, od kojih je jedanaest (v. br. R-109; R-211; R-281; R-282; R-303; R-1305; R-3819; R-3823; R-3836; R-3910 i R-4189) obrađeno u prvom, a četiri (v. br. R-6061; R-8365; R-8485 i R-867) u jedanaestom svesku *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.¹¹ Neki od ovih rukopisa stariji su od sedam stoljeća. Najstariji među njima (R-3836) prepisan je 660/1262. godine u Bagdadu. Međutim, po svojoj očuvanosti, ljepoti pisma, bogatstvu pozlate i ornamentata, kao i općem umjetničkom utisku, od svih navedenih rukopisa posebno se izdvaja rukopis pod br. R-211, koji je, prema ocjeni Hase Popare, ujedno i jedan od najljepših rukopisnih primjeraka u ovoj biblioteci. Rukopis ne sadrži podatke o prepisivaču, mjestu ni godini prijepisa. Sudeći po papiru, povezu, pismu i ornamentima, rukopis je prepisan, najvjerojatnije, u XVI stoljeću.¹²

2. Metodologija tumačenja Kur'ana i odnos prema kiraetima

U uvodu svoga tefsira az-Zamaḥšarī navodi da je povod pisanja ovog djela bila molba njegovih učenih prijatelja da originalna tumačenja kur'anskih ajeta koja je s njima dijelio uobličiti u cjelovit komentar Kur'ana. Dodaje da ga je napisao u skraćenoj formi, što je potrajalo približno tri godine, uz konstataciju da bi za opširan tefsir trebalo više od trideset godina.¹³ U njemu se najčešće referira na sljedeća tefsirska djela: *Tafsīr* Muḡāhida (umro 110. h.g.), *Tafsīr* 'Amra bin 'Ubayda (umro 114. h.g.), *Tafsīr* Abū Bakra al-Ašamma (umro 225. h.g.), *Tafsīr* az-Zaḡḡāḡa (umro 311. h.g.). Pored navedenih, kori-

10 Teufik Muftić, *Klasična arapska stilistika*, El-Kalem, Sarajevo, 1995., str. 13-14.

11 Navedeno prema: Haso Popara, *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2019., str. 68.

12 Vidi opširnije: Isto, str. 68-69.

13 Abū al-Qāsim Maḥmūd az-Zamaḥšarī, *al-Kaššāf*, sv. I, Dār ihyā' at-turāt al-'arabī, Bejrut, 1997., str. 3-4.

stio je i druge tefsire, kao i mushafe ‘Abdullāha bin Mas‘ūda, Ubayya, Hāriṭa bin Suwayda, Mushaf stanovnika Šāma, Mushaf stanovnika Ḥiġāza i dr. U jezičkim raspravama često je citirao Sībawayha, al-Mubarrada i Ibn Ğinnija, a prilikom citiranja hadisa oslanjao se na Muslimov *Ṣaḥīḥ*.¹⁴

Glavne karakteristike njegove metodologije tumačenja Kur’ana mogu se sažeti u sljedećem:

a) težište u tumačenju Kur’ana stavljao je na jezičku analizu; zalazio je duboko u etimologiju pojedinačnih riječi, ukazujući na njihovu semantičku slojevitost i bogatstvo; analizirao je brojne gramatičke strukture i postupke i njihov utjecaj na značenje kur’anskih riječi i ajeta;

b) fasciniran nadnaravnošću kur’anskog izraza (*i’ġāz*), veliku pažnju posvetio je njegovome stilu, analizirajući brojne stilske postupke i figure u kur’anskim ajetima;

c) naglašavao je važnost kontekstualnog razumijevanja kur’anskih ajeta, ukazujući na evidentnu sadržajnu povezanost ajeta i sura;

d) navodio je predaje i mišljenja svojih prethodnika, nerijetko kritički se osvrćući na njih;

e) ostao je dosljedan principima mu’tezilijske teologije te je, shodno tome, ajete koji govore o Božijim atributima tumačio u prenesenom značenju, odbacujući svaku vrstu antropomorfizma, naglašavao je princip ljudske slobodne volje i ključnu ulogu razuma u tumačenju Objave i sl.;

f) veliku pažnju posvetio je kur’anskim kiraetima;

g) u potrazi za značenjima kur’anskih ajeta često je koristio metodu *fanqala*, koja podrazumijeva upotrebu izraza poput: „Ako kažeš/pitaš, odgovorit ću ti...” (*fa in qulta qultu*), „Ako neko kaže, odgovorit ću mu...” (*fa in qāle qā’ilun qultu*), „Zašto nije kazano?” (*hallā qīla*), „kao da je kazano” (*ka’annahū qīla*) i sl.¹⁵

Kada je posrijedi njegov odnos prema kiraetima, moguće ga je zažeti u sljedećem:

a) baštinio je holistički pristup čitanju Kur’ana navodeći kiraete različitih vrsta i nivoa autentičnosti;

b) kur’anske kiraete analizirao je u svjetlu gramatičkih principa arapskog jezika i, shodno svome jezičkom ukusu, gotovo redovno davao prednost određenim kiraetima u odnosu na druge, ne obraćajući pažnju na nivo njihove autentičnosti;

14 Muṣṭafā aṣ-Šawī al-Ġuwaynī, *Manḥaġ az-Zamaḥšarī fī tafsir al-Qur’ān wa bayān i’ġāzih*, Dār al-ma‘ārif, Kairo, 1984., str. 80-91.

15 O az-Zamaḥšarijevoj metodologiji tumačenja Kur’ana vidi opširnije u: al-Ġuwaynī, *Manḥaġ az-Zamaḥšarī fī tafsir al-Qur’ān*, str. 92-195; Enes Karić, „Az-Zamaḥšarijeve potrage za značenjima kur’anskih riječi”, *Zbornik radova FIN-a*, br. 16, FIN, Sarajevo, 2012., str. 9-33.

c) podređujući ih gramatičkim principima, pojedine kiraete je odbacio ili proglasio „slabim”, a druge je ocijenio „ispravnijim”, „boljim”, „rječitijim” i sl.;

d) pojedine kiraete je odbacio zbog njihovog neslaganja sa mu’tezilijskom teologijom;

e) u najvećoj mjeri bavio se sintaksičkim kiraetskim razlikama (*farš*) koje se reflektiraju na značenje, dok je manju pažnju posvetio tedžvidskim principima u kiraetima (*uṣūl*);

f) posebnu pažnju posvetio je analizi stilskih vrijednosti kiraetske raznolikosti naglašavajući, opet, nenadmašnost i neimitativnost kur’anskog izraza;

g) nije imao ustaljen obrazac o pitanju pridruživanja kiraetā njihovim karijama; ponekad spomene ime karije ili više njih, nekada kiraet pripiše Poslaniku, nekada pokrajini, a ponekad koristi pasivnu formu *čitano je* (*quri’a*) i sl., dajući do znanja da je u fokusu njegovoga interesovanja samo značenje, te da kiraete koristi kako bi došao do njega.¹⁶

3. Semanto-sintaksički aspekt kiraetā

Semantika sintakse (*‘ilm al-ma’āni*) najobimnija je grana arapske stilistike. Njezin je zadatak da objasni kako da namjeravano značenje stigne do slušatelja na najprikladniji način. Ona se, dakle, bavi analizom slaganja značenja iskaza sa zahtjevom situacije, a koje se postiže upotrebom različitih gramatičkih sredstava. Ova stilistička disciplina obrađuje teme poput: izostavljanja dijelova rečenice, vrsta rečenica, redoslijeda riječi u rečenici i sl.

3.1. Asidentske i polisidentske rečenice (al-faṣl wa al-waṣl)

Asidentske su rečenice one koje se nižu jedna za drugom bez veznika, a polisidentske one koje su međusobno vezane sastavnim veznikom *wa* (و). U ovom je slučaju riječ isključivo o vezniku *wa* (و) jer drugi veznici, kao što su *fa* (ف), *tumma* (ثم), *hattā* (حتى) i sl., pored funkcije vezivanja riječi i rečenica imaju i svoja dodatna značenja.

Pravila arapske stilistike nalažu da dvije rečenice treba nužno vezivati ukoliko su obje obavijesne / izjavne (*ḥabar*), ili obje služe za izražavanje osjećaja / volje (*inšā’*), te između njih postoji unutrašnja (sadržajna) veza.¹⁷ Navest ćemo kao primjer 5. ajet sure *al-Baqara*, u kojem Allah Uzvišeni kaže:

16 Vidi opširnije u: Muḥammad Maḥmūd ad-Dawmī, *al-Qirā’āt al-mutawātira fī tafsīr az-Zamaḥṣarī*, Univerzitet Yarmūk, neobjavljeni doktorski rad, 2005., str. 138-178; al-Ġuwaynī, *Manḥağ az-Zamaḥṣarī fī tafsīr al-Qur’ān*, str. 172-178.

17 T. Muftić, *Klasična arapska stilistika*, str. 72.

أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

*Njima će Gospodar njihov na Pravi put ukazati i oni će ono što žele ostvariti.*¹⁸

S druge strane, rečenice treba rastaviti / nizati jednu za drugom bez veznika *wa* u slučaju da postoji potpuno jedinstvo u sadržaju, na način da druga rečenica bude pojačanje, zamjena ili objašnjenje prve rečenice. Allah Uzvišeni zato u 179. ajetu sure *al-A'rāf* kaže:

أُولَئِكَ كَالْأَنْعَمِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ

*Oni su kao stoka, čak i gori – oni su zaista nemarni.*¹⁹

Između prve i druge rečenice, u ovome slučaju, postoji potpuno jedinstvo u sadržaju i druga se rečenica javlja kao pojašnjenje prve – stanovnici Vatre uspoređeni su sa stokom (*poput stoke su, čak i gori*), a opis da su nemarni predstavlja objašnjenje tog poređenja.

Također, rečenice ne treba vezivati veznikom ukoliko su međusobno potpuno različite (jedna je izjavna, a druga izražajna) ili ukoliko nisu sadržajno povezane. Kao primjer možemo uzeti 34. ajet sure *Fuṣṣilat* u kojem Allah Uzvišeni kaže:

وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ

*Dobro i zlo nisu isto! Na zlo dobrim uzvрати!*²⁰

Dakle, pitanje upotrebe veznika je usko vezano za stil kojim se govornik izražava, odnosno ciljeve koje svojim govorom želi postići.

Kada govorimo o vezivanju i rastavljanju rečenica u kiraetima, riječ je o onim situacijama u kojima su dvije rečenice u jednom kiraetu povezane veznikom *wa* (و), a u drugom nisu. Riječ je, dakle, o kiraetima sa različitim pravopisnom formom. Takav slučaj je u 52. i 53. ajetu sure *al-Mā'ida*, u kojima stoji:

فَتَرَى الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ يُسِرُّونَ فِيهِمْ يَقُولُونَ نَخْشَىٰ أَن تُصِيبَنَا دَائِرَةٌ

فَعَسَىٰ أَلَّا أَن يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِّنْ عِنْدِ فَيُضْبِحُوا عَلَىٰ مَا أَسْرُوا فِي أَنفُسِهِمْ يَدْمِينُ

Zato ti vidiš one čija su srca bolesna kako se žure da s njima prijateljstvo sklope, govoreći: „Bojimo se da nas kakva nevolja ne zadesi.” A Allah će, sigurno, pobjedu ili nešto drugo od Sebe dati, pa će se oni zbog onoga što su u dušama svojim krili kajati.

وَيَقُولُ الَّذِينَ ءَامَنُوا أَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمِهِمْ أَنَّهُمْ لَمَعَكُمْ حَبِطَتِ أَعْمَلُهُمْ فَاصْبِرُوا خَيْرِينَ

18 Kur'an, *al-Baqara*, 5. Besim Korkut, *Kur'an: originalni tekst sa prijevodom Besima Korkuta*, Sarajevo, El-Kalem, 2018.

19 Kur'an, *al-A'rāf*, 179.

20 Kur'an, *Fuṣṣilat*, 34.

*A oni koji vjeruju reći će: „Zar su to oni koji su se zaklinjali Allahom, svojom najtežom zakletvom, da su zaista s vama?” Djela njihova biće poništena, i oni će nastradati.*²¹

Na početku 53. ajeta postoje tri autentična kiraeta:

- a) bez veznika s *ḍammom* na *lāmu* (وَيَقُولُ) – kiraet su primjenjivali Nāfi‘, Ibn Kaṭīr, Ibn ‘Āmir i Abū Ġa‘far,
- b) s veznikom i *ḍammom* na *lāmu* (وَيَقُولُ) – kiraet su primjenjivali ‘Āsim, Ḥamza, al-Kisā’ī i Ḥalaf, s veznikom i *fathom* na *lāmu* (وَيَقُولُ) – kiraet su primjenjivali Abū ‘Amr i Ya‘qūb.²²

U prvom kiraetu koji primjenjuje većina kiraetskih imama, a čija je ortografska forma zabilježena u medinskom, mekanskome i šamskom Mushafu, rečenice nisu povezane veznikom *wa* (و). Az-Zamaḥṣarī tumači da se druga rečenica javlja kao objašnjenje prve. Naime, Allah Uzvišeni govori o onima koji žure sklopiti prijateljstvo i savezništvo s Jevrejima i kršćanima strahujući za svoje stanje na dunjaluku, a onda kaže da će sigurno, pobjedu ili nešto drugo od Sebe dati, pa će se oni zbog onoga što su u dušama svojim krili kajati... (فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِي فَيُضْبِحُوا عَلَىٰ مَا أَسْرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ نَادِمِينَ).

Az-Zamaḥṣarī drugi ajet vidi kao odgovor na potencijalno pitanje koje se nameće: „Šta će tada vjernici reći?” (فماذا يقول المؤمنون حينئذ؟) a odgovor slijedi: *Oni koji vjeruju reći će: „Zar su to oni koji su se zaklinjali Allahom, svojom najtežom zakletvom, da su zaista s vama?”* (يَقُولُ الَّذِينَ ءَامَنُوا أَهْلُوا الَّذِينَ) (أَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ أَنَّهُمْ لَمَعَكُمْ). Svoje tumačenje nastavlja riječima: „Ako pitaš: Kome će to govoriti?, moj odgovor je da će govoriti jedni drugima čudeći se i diveći svome stanju, odnosno predanosti i iskrenosti kojom ih je Allah počastio, ili će to govoriti Jevrejima koji su im obećali pomoći.”²³

U drugom kiraetu, objašnjava az-Zamaḥṣarī, funkcija veznika na početku rečenice je tek obično vezivanje za prethodnu, s kojom ima tematsku/sadržajnu povezanost (فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ). Treći kiraet javlja se u istom značenju, s tim da je regens glagola *wa yaqūla* (وَيَقُولُ) čestica *an* (أَنْ) koja stoji ispred glagola *ya’tiya* (يَأْتِي) u prethodnom ajetu, pa su rečenice povezane i formalno i značenjski.

3.2. Između obavijesne (al-ḥabar) i upitne rečenice (al-istifhām)

Upitnim rečenicama izražava se zahtjev govornika za znanjem o nečemu njemu nepoznatom. One se obično izražavaju pomoću upitnih čestica, zamjenica i priloga (أَيُّ، كَمْ، أَيْ، أَيْنَ، كَيْفَ، أَيَّانَ، مَتَى، مَنْ، مَا، هَلْ، أ). Također, pitanja se

21 Kur’an, *al-Mā’ida*, 52-53.

22 Ibn al-Ġazarī, *an-Našr fī al-qirā’āt al-‘ašr*, sv. II, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, Bayrūt, 2002., str. 254.

23 az-Zamaḥṣarī, *al-Kaššāf*, sv. II, str. 251.

moгу izraziti i obavijesnom ili konstativnom rečenicom samom promjenom njezine intonacije. Međutim, ponekad se upitnim rečenicama izražavaju i razna druga (sekundarna) značenja, kao što su:

- a) nijekanje / negiranje (*an-nafy*),
- b) potvrđivanje / navođenje na priznavanje / sugestivno pitanje (*at-taqrīr wa at-ta'kīd*),
- c) zabrana (*an-nahy*),
- d) čuđenje (*at-ta'ağğub*),
- e) motiviranje / buđenje želje (*at-tašwīq wa at-targīb*) i dr.²⁴

U slučaju da se u određenom kur'anskom ajetu jedan kiraet javi kao obavijesna, a drugi kao upitna rečenica, najčešće oba kiraeta daju isto značenje, jer kontekst ne ostavlja drugu mogućnost. Međutim, različit stil izražavanja ostavlja prostor za analizu njihovih dodatnih značenja.

Allah Uzvišeni u 73. ajetu sure *Ālu 'Imrān* prenosi međusobni razgovor Jevreja:

وَلَا تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ أَنْ يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِّثْلَ مَا أُوتِينُمْ أَوْ يَحَاجُّوكُمْ
عِنْدَ رَبِّكُمْ قُلْ إِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَسِعَ عَلِيمٌ

*I nemojte priznati nikom, osim istovjericima vašim, da i nekom drugom može biti dato nešto slično onome što je vama dato, ili da će vas oni pred Gospodarom vašim pobijediti. Reci: „Pravo uputstvo je jedino Allahovo uputstvo!” – Reci: „Blagodat je samo u Allahovoj ruci, On je daruje kome hoće.” – A Allah je neizmjereno dobar i zna sve.*²⁵

Za razliku od ostalih kiraeta, kiraet mekkanskog imama Ibn Kaṭīra sadrži upitno *hamza* ispred čestice *an* (أَنْ يُؤْتَىٰ) u formi dugog vokala (*madd lāzim*) koji se javlja kao rezultat zamjene *hamzata* (أَنْ يُؤْتَىٰ).²⁶ Ibn Zangāla tumači da se prvi kiraet javlja u formi izjavne rečenice u značenju: *I nemojte priznati nikom, osim istovjericima vašim, da i nekom drugom može biti dato nešto slično onome što je vama dato, ili da će vas oni pred Gospodarom vašim pobijediti.* Drugi kiraet javlja se u formi upitne rečenice u značenju negiranja, tj.: „Niko neće dobiti ono što ste vi dobili.” Rečenica je vezana za prethodni govor sljedbenika knjige: *I vjerujte samo onome koji slijedi vašu vjeru!* (وَلَا أَنْ يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِّثْلَ مَا) *Zar će iko dobiti ono što ste vi dobili?! (تُؤْمِنُوا إِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دِينَكُمْ*

24 O sekundarnim značenjima upitnih rečenica u arapskome jeziku vidi opširnije u: Mustafa Jahić, *Gramatika i stilistika Kur'ana*, Kulturni centar „Kralj Fahd”, Sarajevo, 2015., str. 122-152; T. Muftić, *Klasična arapska stilistika*, str. 54-55.

25 Kur'an, *Ālu 'Imrān*, 73.

26 Ibn al-Ġazarī, *an-Našr*, sv. II, str. 161.

(أَوْتَيْتُمْ). U ovom slučaju dio ajeta: *Reci: „Pravo uputstvo je jedino Allahovo uputstvo!”* (قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ) je umetnut i nije dio njihovoga govora.²⁷

Az-Zamahšarī daje svoj originalni osvrt na Ibn Kaṭīrov kiraet. On je mišljenja da upitna rečenica u ovom kiraetu uopće nije govor Jevreja. Rečenica *أَنْ يُؤْتَىٰ أَحَدٌ مِّثْلَ مَا أُوتِيْتُمْ* je, prema njegovom tumačenju, nastavak Poslanikova, a.s., govora koji prenosi Kur'an: قُلْ إِنَّ الْهُدَىٰ هُدَىٰ اللَّهِ. Ovim pitanjem prekora se Jevreje zbog njihovog skrivanja istine o Poslaniku, a.s., i njihovog međusobnog savjetovanja da ne govore istinu, nego da je skrivaju. Značenje ajeta, prema njegovom tumačenju, je: *I nemojte priznati nikom, osim istovjericima vašim! Reci: „Pravo uputstvo je jedino Allahovo uputstvo! Da nekom drugom bude dato nešto slično onome što je vama dato, ili da vas oni pred Gospodarom vašim pobijede (vi biste to opet protumačili na drugačiji način).*”²⁸ Upitna rečenica dodatno je stilski markirana dužinom koja se javlja uslijed zamjene *hamzata* (أَنْ يُؤْتَىٰ), čime je značenje prijekora dodatno intenzivirano.

Iako svoje simpatije pokazuje prema ovom kiraetu, az-Zamahšarī ne odbacuje ni onaj drugi. Izjavnom rečenicom govor se pripisuje Jevrejima, čime se naglašava njihovo uvjerenje da su odabrani narod te da kao takvi zaslužuju povlašten položaj u odnosu na druge narode. U ovom slučaju naglašava se stilski raznolikost koju nude autentični kiraeti.

Sličan primjer kiraetske raznolikosti pronalazimo i suri *Yūsuf*. Allah Uzvišeni prenosi nam Jusufov razgovor s njegovom braćom i njihovu reakciju u trenutku kada ga prepoznaju na dvoru u Egiptu:

قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ (٨٩) قَالُوا أَعْنِكَ لِأَنْتَ يُوسُفُ قَالَ أَنَا يُوسُفُ وَهَذَا أَخِي قَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا

„A znate li” – upita on – „šta ste s Jusufom i bratom njegovim nepromišljeno uradili?” (89) „A da ti nisi, uistinu, Jusuf?” – povikaše oni. – „Da, ja sam Jusuf, a ovo je brat moj, Allah nam je milost darovao.”²⁹

Kiraetska je razlika prisutna u dijelu ajeta *a’innaka* (أَعْنِكَ) – Ibn Kaṭīr i Abū Ga’far, za razliku od ostalih kiraetskih imama, u navedenoj riječi nisu izgovarali upitno *hamza*, nego se rečenica javlja u izjavnoj formi sa potvrdom česticom *inna* (إِنَّكَ لِأَنْتَ يُوسُفُ).

Većina učenjaka smatra da su oba kiraeta zapravo upitna rečenica, s tim što je u jednom ispušteno upitno *hamza*, a značenje pitanja otkriva se samo kroz intonaciju. Drugi, među kojima je i az-Zamahšarī, tumače da izjavna rečenica otkriva da su Jusufova braća, kada su ga prepoznala, bila potpuno

27 Abū Zur’a ‘Abdurrahmān Ibn Zangāla, *Ḥuǧǧa al-qirā’āt*, Mu’assasa ar-risāla, Bejrut, 1997., str. 165-166.

28 az-Zamahšarī, *al-Kaššāf*, sv. I, str. 570.

29 Kur’an, *Yūsuf*, 89-90.

sigurna da je zaista on pred njima. Kad ih je upitao da li znaju šta su uradili s njim i njegovim bratom, bilo im je potpuno jasno da u toj dalekoj zemlji niko drugi to ne može znati osim njega. Kiraet koji se javlja u upitnoj formi također potvrđuje da su ga prepoznali, ali nam njegov poseban stil ilustrira i njihovo stanje u trenutku kada su ga prepoznali. U njemu možemo prepoznati šok koji su doživjeli i njihovu začuđenost da se sve to na takav način moglo izdešavati. Az-Zamaḥšarī dodatno tumači kako im se Jusuf obratio na poseban način jer je osjetio milost prema njima kada ih je vidio u takvoj teškoj poziciji. Obratio im se kao Allahov poslanik, a ne kao čovjek, riječima punim ljubavi i dobrote, dajući prednost Allahovom pravu u odnosu na svoje, što je u njima izazvalo dodatno čuđenje i divljenje.³⁰

Na stranicama *al-Kaššāfa* pronalazimo i az-Zamaḥšarijev osvrt na autentične kiraete u 153. ajetu sure *aš-Šāffāt*:

أَلَا إِنَّهُمْ مِّنْ إِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ (١٥١) وَلَدَ اللَّهُ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (١٥٢) أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ (١٥٣)

*Eto, oni, zbog toga što lažu, doista govore: „Allah je rodio” – oni su, zaista, lažljivci. Zar je On kćeri sinovima pretpostavio?*³¹

Za razliku od ostalih kiraetskih imama, medinski imam Abū Ğa'far glagol *aštafa* (أَصْطَفَى) čitao je s nestalnim *hamzatom* (اِصْطَفَى), čime ova rečenica postaje izjavna a ne upitna, kako je u ostalim kiraetima.

Az-Zamaḥšarī u ovome slučaju otvoreno daje prednost upitnoj rečenici, jer se njome negiraju njihove gnusne laži i izražava čuđenje da ih neko može uopće izustiti. Iz stila kojim se Allah u ovim ajetima obraća mušricima, tvrdi, može se osjetiti Njegova velika srdžba, prijekor i otklon prema riječima koje izgovaraju. Za njega je drugi kiraet *slab*³², što argumentira činjenicom da je rečenica okružena dvjema negirajućim rečenicama: *Oni su, zaista, lažljivci* (وَأِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ) i *Šta vam je, kako rasuđujete?!* (مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ).³³

3.3. Između navođenja (aḍ-ḍikr) i ispuštanja (al-ḥaḍf)

Ispuštanje određenih dijelova rečenice u velikoj mjeri utječe na njezin stil. Posebnu pažnju ovoj temi arapske stilistike posvetio je njezin

30 az-Zamaḥšarī, *al-Kaššāf*, sv. II, str. 341-342.

31 Kur'an, *aš-Šāffāt*, 151-153.

32 az-Zamaḥšarī, *al-Kaššāf*, sv. III, str. 354.

33 Abū Ḥayyān će stati u odbranu ovog autentičnog kiraeta tumačeći da postoji očita veza između njihovih riječi *Allah je rodio* (وَلَدَ اللَّهُ) i *Kćeri je sinovima pretpostavio* (اِصْطَفَى) (وَأِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ) i *lažljivci* (وَأَلْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ), a da se rečenica *Oni su, zaista, lažljivci* (وَأِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ) javlja upravo s ciljem da razbije taj njihov govor i da naglasi koliko su riječi koje izgovaraju „teške”. Vidi: Abū Ḥayyān al-Andalūsī, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, Dār ihyā' at-turāt al-'arabī, Bejrut, 1990., str. 321.

‘Abdulqāhir al-Ġurġānī. Objašnjavajući koristi ovakvog stilogenog postupka s aspekta rječitosti, on kaže: „Ovaj postupak je zadivljujući, sličan je magiji. Kroz njega ćeš vidjeti da je ispuštanje nečega u govoru ljepše nego njegovo navođenje, a da prešutjeti ono što je naizgled korisno, povećava korist.”³⁴ Veliku pažnju ovoj temi u svome tefsiru posvetio je i az-Zamaḥṣarī. Objašnjavajući zadivljujući stil kur’anskoga izraza u 10. ajetu sure *an-Nūr*, az-Zamaḥṣarī kaže: „Allah Uzvišeni kaže:

وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ

*A da nije Allahove dobrote prema vama i milosti Njegove i da Allah ne prima pokajanje i da mudar nije...*³⁵

Odgovor na česticu *lawlā* (لَوْلَا) je ispušten, a njegovo ispuštanje upućuje na veliku stvar. Možda njegovo prešućivanje djeluje jače nego njegovo spominjanje.”³⁶

Ispuštanjem određenog dijela rečenice vrši se njeno sažimanje s ciljem da kao takva bude stilski dotjeranija, a značenjski intenzivnija i preciznija.³⁷ Ciljevi koji se ovim postupkom žele postići najčešće su: konciznost u izražavanju, lakše izražavanje, očuvanje rime, preziranje izostavljenog, veličanje izostavljenog itd.

a) Ispuštanje prvog člana genitivne veze (ḥaḍf al-muḍāf)

Veliku pažnju komentatora Kur’ana privukli su autentični kiraeti u 112. ajetu sure *al-Mā’ida*, u kojem Allah Uzvišeni kaže:

إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ ۗ قَالَ أَتَقْوُونَ اللَّهَ ۗ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

*A kada učenici rekoše: „O Isa, sine Merjemin, može li nam Gospodar tvoj trpezu s neba spustiti?” – on reče: „Bojte se Allaha ako ste vjernici!”*³⁸

Kufanski imam al-Kisā’ī, za razliku od ostalih kiraetskih imama, glagol *yastaḥī’u* (يَسْتَطِيعُ) u ovome je ajetu čitao u drugom licu – *tastaḥī’u* (هَلْ تَسْتَطِيعُ), a riječ *rabbuka* (رَبُّكَ) u akuzativu – *rabbaka* (رَبَّكَ).³⁹

Al-Kisā’ījev kiraet javlja se u značenju: „Možeš li upitati svoga Gospodara?” (هَلْ تَسْتَطِيعُ سُؤَالَ رَبِّكَ), pri čemu je riječ *su’āl* (سُؤَالَ), koja ovdje ima funkciju prvog člana genitivne veze ispuštena, a drugi je član genitivne veze *rabbika* (رَبِّكَ) zauzeo njeno mjesto u rečenici pa se čita u akuzativu *rabbaka* (رَبَّكَ). Kao argument za ovaj kiraet Ibn Zangāla navodi dio 82. ajeta

34 ‘Abdulqāhir al-Ġurġānī, *Dalā’il al-i-ġāz*, Bejrut, Dār al-kutub al-‘ilmiyya, 1998., str. 112.

35 Kur’an, *an-Nūr*, 10.

36 az-Zamaḥṣarī, *al-Kaššāf*, sv. III, str. 217.

37 M. Jahić, *Gramatika i stilistika Kur’ana*, str. 185.

38 Kur’an, *al-Mā’ida*, 112.

39 Ibn al-Ġazarī, *an-Našr*, sv. II, str. 192.

sure *Yūsuf*, u kojem se kaže: *I pitaj grad...* (وَسَلِّ الْفَرْيَةَ), u značenju *I pitaj stanovnike grada...* (وَسَلِّ أَهْلَ الْفَرْيَةَ).⁴⁰

Kiraet koji primjenjuje većina kiraetskih imama (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ – *Može li Gospodar tvoj?*) za mnoge je komentatore Kur’ana problematičan jer se iz njega razumijeva da su havarijuni sumnjali u Božiju moć, a što negira prethodni ajet u kojem im Allah Uzvišeni potvrđuje vjerovanje:

وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ أَنْ آمِنُوا بِي وَبِرَسُولِي قَالُوا ءَأَمْنَا وَأَشْهَدُ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ

*I kada sam učenicima naredio: „Vjerujte u Mene i Poslanika Moga!” – oni su odgovorili: „Vjerujemo, a Ti budi svjedok da smo mi muslimani.”*⁴¹

Az-Zamaḥšarī zauzima stav da se iz ovoga ajeta ne mora nužno razumjeti da ih Allah opisuje vjernicima. On samo prenosi njihovu tvrdnju da su vjernici. Dozvoljeno je zaključiti da je ta njihova tvrdnja bila lažna i da su zaista sumnjali u Božiju moć. On dalje tumači da je nezamislivo da riječi: *Može li Gospodar tvoj?* izađu iz usta vjernika koji su svjesni Njegove uzvišenosti i moći. Zato im Isa, a.s., i kaže: *Bojte se Allaha!* (اتَّقُوا اللَّهَ), tj.: „Nemojte sumnjati u Božiju moć i nemojte od Njega tražiti da vam pokaže Svoja znamenja pa da poslije propadnete!”, a tek onda dolaze riječi: *...ako ste vjernici!* (إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ), tj.: „ako je vaše pozivanje na vjeru zaista istinito.”⁴² On u ovom slučaju slijedi aṭ-Ṭabarīja koji daje prednost ovome kiraetu tvrdeći da su havarijuni zaista sumnjali u Božiju moć i poslanstvo Isaa, a.s., a što potvrđuju Isaove riječi kojima ih kori i poziva da učine tevbu. Al-Kisā’ijev kiraet (هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ – *Možeš li upitati svoga Gospodara?*) za njega nije prihvatljiv, jer takvo pitanje ne bi zahtijevalo onakvu reakciju Isaa, a.s.⁴³

Međutim, većina učenjaka smatra da su havarijuni bili vjernici. Abū Ḥayyān navodi predaju od hazreti Aiše, r.a., da je kazala: „Havarijuni su znali Allaha i nikako nisu mogli kazati: ‘Može li Gospodar tvoj?’ Oni su htjeli kazati: ‘Možeš li upitati svoga Gospodara?’” Prema njegovom tumačenju, hazreti Aiša ovim riječima ih je oslobodila vanjskoga značenja ovog izraza. On se u svom interpretiranju značenja ovoga ajeta suprotstavlja az-Zamaḥšarīju, navodeći da većina učenjaka smatra da su havarijuni bili vjernici. Kao dio svoje argumentacije navodi i mišljenje Ibn al-Anbārīja, koji kaže: „Nikome nije dozvoljeno kazati za havarijune da su sumnjali u Božiju moć. Njihove su riječi slične onima koje kaže čovjek svome prijatelju: ‘Možeš li ustati sa mnom?’ (هل تستطيع أن تقوم معي) Dakle, on zna da on to može, ali ga tim izrazom poziva da ustane.”⁴⁴ Smatram da ne bismo pogriješili

40 Ibn Zangala, *Ḥuġġa al-qirā’āt*, str. 241.

41 Kur’an, *al-Mā’ida*, 111.

42 az-Zamaḥšarī, *al-Kaššāf*, sv. I, str. 654.

43 aṭ-Ṭabarī, *Ġāmi’ al-bayān*, sv. V, str. 130-131.

44 Abū Ḥayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, sv. IV, str. 58.

ukoliko kažemo kako prvi kiraet naglašava Allahovu apsolutnu moć, a drugi u prvi plan stavlja položaj Isaa, a.s., kod Njega Uzvišenog.

b) *Ispuštanje objekta (ḥaḍf al-mafʿūl)*

U 71. ajetu sure *az-Zuḥruf* Allah Uzvišeni kaže:

يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصَحَافٍ مِّنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ ۖ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ ۗ وَأَنتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

*Oni će biti služeni iz posuda i čaša od zlata, u njemu će biti sve što duše zažele i čime se oči naslađuju, i u njemu ćete vječno boraviti.*⁴⁵

Nāfiʿ, Ibn ʿĀmir i Ḥafṣ poslije glagola *taštahī* (تَشْتَهِي) čitali su spojenu ličnu zamjenicu koja je u funkciji objekta (تَشْتَهِيه). Ostali kiraetski imami ispuštaju spojenu ličnu zamjenicu.

U ovom slučaju osnova je navođenje objekta, a njegovim ispuštanjem govor se olakšava, čime postaje pitkiji i ljepši, što je poznat princip u arapskom jeziku.

Az-Zamaḥšarī se osvrće na oba kiraeta, s tim da u navođenju objekta vidi dodatnu vrijednost. Njime se pravi razlika između vrsta džennetskih blagodatī – prva su vrsta one koje duša zaželi, a druge one kojima se oči naslađuju.⁴⁶

4. Metaforički izrazi (*al-mağāz*) u kiraetima

Terminom *mağāz* u arapskoj stilistici označavaju se metaforički izrazi (tropi). Međutim, prva upotreba ovog termina veže se za rana istraživanja iz područja tefsira i semantike Kurʿana. Po svemu sudeći, prvi ga je upotrijebio Abū ʿUbayda, jedan od predstavnika *Basranske gramatičke škole*, a tek u djelima al-Ġāhiza i Ibn Qutayba ovaj termin dobija značenje figurativnog izražavanja.⁴⁷

Po Muftiću, metaforički govor podrazumijeva „upotrebu riječi u prenesenom značenju zbog neke osobite veze između predmeta i njegove slike, s tim da okolnosti ne dopuštaju da se dotična riječ shvati u prvobitnom smislu.”⁴⁸ U klasičnim djelima arapske stilistike metaforički izrazi se dijele na jezičke (*al-mağāz al-luġawī*) i logičke (*al-mağāz al-ʿaqlī*). Osnovna je razlika u tome što se jezički dešavaju u samome izrazu, odnosno na nivou riječi, a logički na nivou rečenice.⁴⁹ Jezički se tropi dijele na metaforu (*al-isti ʿāra*) i metonimiju (*al-mağāz al-mursal*).

45 Kurʿan, *az-Zuḥruf*, 71.

46 az-Zamaḥšarī, *al-Kaššāf*, sv. III, str. 459.

47 M. Mujić, *Tropi i figure u arapskoj stilistici*, str. 51.

48 T. Muftić, *Klasična arapska stilistika*, str. 92.

49 Jedan dio autora ovakvu podjelu smatra beskorisnom, jer se temelji na neobičnom razdvajanju razuma i jezika. Vidi opširnije: M. Mujić, *Tropi i figure u arapskoj stilistici*, str. 52-53.

4.1. Logička metafora (al-maḡāz al-‘aqlī) u kiraetima

Logička metafora predstavlja „pripisivanje vršenja neke radnje nepravom subjektu, s obzirom na neki njegov odnos prema njoj, ali tako da kontekst sprečava da se vršenje radnje pripíše samom subjektu.”⁵⁰ Ovakav se stilski postupak provodi na osnovu veze subjekta s uzrokom, vremenom, mjestom radnje ili samom radnjom. Pored toga, logičkom se metaforom nekad prikazuje da radnju vrši onaj na kome se ona izvršava.

U 46. ajetu sure *Hūd* stoji:

قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ ۖ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ ۖ فَلَا تَسْأَلَنَ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ ۗ إِنِّي أَعْطَكُ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٤٦﴾

„O Nuhu, on nije čeljade tvoje” – rekao je On – „jer radi ono što ne valja, zato Me ne moli za ono što ne znaš! Savjetujem ti da neznanica ne budeš.”⁵¹

U dijelu ajeta *عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ* postoje dva autentična kiraeta. Većina je kiraetskih imama navedenu rečenicu čitala kao imensku (*إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ*), dok ju je kufanski imam al-Kisā’ī čitao kao glagolsku (*إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ*).⁵²

U prvom je kiraetu vršenje radnje pripisano samom djelu, a ne njegovom subjektu (Nuhov, a.s., sin). Prema tome, riječ je o logičkoj metafori. Iz samog konteksta može se razumjeti da se spojena lična zamjenica trećeg lica jednine (*إِنَّهُ*) odnosi na Nuhovog sina, jer se javlja kao odgovor na zamišljeno pitanje: „Zašto nije moje čeljade?”, što je stav većine komentatora Kur’ana.

Poznato je da se u arapskom jeziku, kada se žele naglasiti svojstva nekog predmeta ili pojave, ili emotivan odnos prema pojavama i radnjama, predmeti opisuju infinitivom (المصدر), naprimjer: „Ovo je pravedan čovjek.” (هَذَا رَجُلٌ عَدْلٌ).

Hiperbola izražena korištenjem infinitiva, a koji je ovdje iskazan i metaforički, dodatno je intenzivirana opisom da se Nuhovom sinu pripisuje djelo koje „nije dobro” (*عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ*). Az-Zamaḥšarī tumači da je Allah Uzvišeni ciljano negirao dobroću pri Nuhovom sinu. On navodi kako mu se poriče da je Nuhovo čeljade na način da se negira svojstvo, uz što biva zadržan i izraz kojim se vrši negiranje, što implicira da se od Nuhove, a.s., porodice spasio ko se uspio spasiti do tog trenutka, zbog vlastite dobrote i ispravnog života, a nikako zbog toga što (samo) pripada Nuhovoj, a.s., porodici.⁵³ Ovaj kiraet, budući da je u njemu uočljiva metafora, čini jasnijom veličinu grijeha Nuhovoga, a.s., sina, koji je, u osnovi, neposlušnost i nepokornost Uzvišenom Allahu i vjerovjesniku Nuhu, a.s., i kao Božijem vjerovjesniku i kao ocu. Kao

50 T. Muftić, *Klasična arapska stilistika*, str. 98.

51 Kur’an, *Hūd*, 46.

52 Ibn al-Ġazarī, *an-Našr*, sv. II, str. 289.

53 az-Zamaḥšarī, *al-Kaššāf*, sv. II, str. 273.

da se veličina grijeha i neposlušnosti hoće prikazati njegovim poistovjećivanjem sa počinjenim (ne)djelom.

Neki učenjaci, navodi az-Zamahšarī, smatraju da se spojena lična zamjenica u izrazu *إِنَّهُ عَمَلٌ* odnosi na Nuhovu, a.s., dovu, a ne na njegovog sina. Kao da se htjelo kazati: „Doista je ovaj tvoj poziv nevaljalo djelo!” Az-Zamahšarī odlučno odbacuje ovo mišljenje, a svoju argumentaciju zasniva na stepenu i počasnom mjestu koje Nuh, a.s., uživa kod Allaha Uzvišenog, pa je neshvatljivo da on čini neko djelo zbog kojeg bi ga (u)korio njegov Gospodar. Al-Kisā’ijev kiraet (*إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرٌ صَالِحٌ*), iskazan u drugačijem stilu, rješava nam ovu dilemu i na svojčvrstan način otklanja nejasnoću iz prvog kiraeta.

4.2. Alegorija (al-kināya) u kiraetima

Alegorija je ona vrsta izražavanja kojim se figurativno ukazuje na neki drugi pojam koji je s njim u određenoj vezi, ali se on (prema kontekstu) može shvatiti i u prvobitnom značenju. Dakle, osnovna razlika između metafore i alegorije ogleda se u tome što se metafora na osnovu govornog konteksta može razumjeti isključivo u prenesenom značenju, dok alegorija ostavlja mogućnost da se izraz razumije u njegovom doslovnom značenju.

Alegorija se u kiraetskoj divergenciji javlja u 17. ajetu sure *at-Tawba*:

مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسْجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِم بِالْكَفْرِ ۗ

*Mnogobošci nisu dostojni da Allahove džamije održavaju kad sami priznaju da su nevjernici.*⁵⁴

Postoje dva autentična kiraeta u izrazu *masāğid* (مَسْجِدٌ). Većina je kiraetskih imama primjenjivala kiraet u množini (مَسْجِدَ اللَّهِ – Allahove džamije), dok su Ibn Kaṭīr, Abū ‘Amr i Ya‘qūb čitali ovu riječ u jednini (مَسْجِدَ اللَّهِ – Allahova džamija).⁵⁵

Az-Zamahšarī zaključuje da se kiraetom u jednini, koji je usklađen s kontekstom – u narednim se ajetima spominje „održavanje Masğid al-Ḥarāma” (وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ) – misli na Masğid al-Ḥarām. Drugi kiraet ostavlja dvije mogućnosti interpretacije:

a) Izraz *masāğid Allah* (مَسْجِدَ اللَّهِ) također se odnosi se na Masğid al-Ḥarām, a riječ je upotrijebljena u množini jer je Masğid al-Ḥarām kibra svih džamija.

b) Izrazom *masāğid Allah* (مَسْجِدَ اللَّهِ) želi se ukazati na zajedničku imenicu džamije, dakle, značenje se može odnositi na bilo koju džamiju jer se izrazom želi ukazati na „vrstu”. Ako mušrici nisu dostojni da održavaju bilo koju džamiju, iz toga proizlazi da nisu dostojni da održavaju Masğid al-Ḥarām

54 Kur’an, *at-Tawba*, 17.

55 Ibn Ğazarī, *an-Našr*, sv. II, str. 278.

jer je i on obuhvaćen izrazom „Allahove džamije”. Kada, naprimjer, kažemo: „Čovjek ne čita Božije knjige”, sasvim je jasno da smo negirali da čovjek čita Kur’an. Az-Zamahšari zaključuje da je ovdje upotrijebljena alegorija.⁵⁶

5. *Iltifāt* u kiraetima

Jedna od najzastupljenijih stilskih figura u autentičnim kiraetima je *iltifāt*. Ona se obično javlja prilikom kiraetske divergencije glagola u sadašnjem vremenu, kada se promjenom prefiksa mijenjaju lica. *Iltifāt* se definira kao „iznenadni prijelaz s oblika obraćanja na oblik saopćavanja i s oblika saopćavanja na oblik obraćanja i slično.”⁵⁷

Ovu stilsku figuru možemo usporediti sa promjenom kadra u filmskoj industriji, kada se svako malo mijenja perspektiva kamere da bi se naglasile određene slike i dobila odgovarajuća dinamika. Njezina je glavna karakteristika iznenadnost.⁵⁸

5.1. *Iltifāt* iz trećeg u drugo lice

U suri *al-Qamar*, u kazivanju o Salihu, a.s., i njegovom narodu Semudu, Allah Uzvišeni kaže:

كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ ﴿٢٣﴾ فَقَالُوا أَبَشْرًا مِمَّا وَجَدْنَا نَتَّبِعُهُ إِنَّا إِذَا لَفِيَ ضَلَالٍ وَسُعُرٍ ﴿٢٤﴾ أَلُفِيَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَابٌ أَشِرٌ ﴿٢٥﴾ سَيَعْلَمُونَ عَدَا مَنِ الْكَذَابِ الْأَشِيرِ ﴿٢٦﴾ إِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةَ فِتْنَةً لَهُمْ فَارْتَبِعْهُمْ وَأَصْطَبِرْ ﴿٢٧﴾

I Semud u opomene nije vjerovao. (23) „Zar da slijedimo jednog od nas!” – govorili su. „Tada bismo, uistinu, bili u zabludi i bili bismo ludi. (24) Zar baš njemu, između nas, da bude poslana Objava?! Ne, on je lažljivac oholi!” (25) „Vrlo brzo će oni saznati ko je lažljivac oholi! (26) Mi ćemo poslati kamilu da bismo ih iskušali, pa pričekaj ih i budi strpljiv.” (27)⁵⁹

U 26. ajetu, za razliku od ostalih imama, Ibn ‘Amir je primjenjivao kiraet u drugom licu *sata lamūna* (سَتَعْلَمُونَ عَدَا مَنِ الْكَذَابِ الْأَشِيرِ – *Vrlo brzo ćete saznati ko je lažljivac oholi!*).⁶⁰ Az-Zamahšari tumači da postoje dvije moguće interpretacije značenja ovog kiraeta:

a) Ona predstavlja odgovor Salih, a.s., njegovom narodu na njihove uvrede i optužbe za laž.

56 az-Zamahšari, *al-Kaššāf*, sv. II, str. 20.

57 M. Mujić, *Figure i tropi u arapskoj stilistici*, str. 135.

58 Esad Duraković, *Stil kao argument. Nad tekstem Kur’ana*, Tugra, Sarajevo, 2009., str. 219.

59 Kur’an, *al-Qamar*, 23-27.

60 Ibn al-Ġazari, *an-Našr*, sv. II, str. 380.

b) Ona je Allahov prijekor upućen Semudu koji je ovdje upotrebom ove stilske figure dodatno intenziviran i naglašen.

5.2. *Iltifāt* iz drugog u treće lice

U suri *al-Qiyāma* Allah Uzvišeni kaže:

لَا تُحْرِكْ بِهٖ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهٖ (١٦) إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ (١٧) فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ (١٨) ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ (١٩)

كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ (٢٠) وَتَذُرُونَ الْآخِرَةَ (٢١)

*Ne izgovaraj Kur'an jezikom svojim da bi ga što prije zapamtio, (16) Mi smo dužni da ga saberemo da bi ga ti čitao. (17) A kada ga čitamo, ti prati čitanje njegovo, (18) a poslije, Mi smo dužni da ga objasnimo. (19) Uistinu, vi ovaj prolazni svijet volite, (20) a o onom drugom brigu ne vodite. (21)*⁶¹

U 20. i 21. ajetu postoje dva autentična kiraeta:

a) تُحِبُّونَ / تَذُرُونَ (Nāfi', 'Āsim, Ḥamza, Al-Kisā'ī, Abū Ġa'far i Ḥalaf)

b) يُحِبُّونَ / يَذُرُونَ (Ya'qūb, Ibn Kaṭīr, Abū 'Amr i Ibn 'Āmir).⁶²

U oba se kiraeta javlja *iltifāt*. U prvom se kiraetu iz drugog lica jednine naglo prelazi u drugo lice množine. Nakon što se u prethodnim ajetima Allah Uzvišeni obraća Poslaniku, a.s., govor se usmjerava ljudima (kojima se Kur'an obraća): *Uistinu, vi ovaj prolazni svijet volite, a o onom drugom brigu ne vodite*. Dakle, ajete možemo razumjeti kao opomenu svim ljudima da bi prioritet trebalo dati onome svijetu jer je on bolji i vječan je. Ajet se javlja i kao vid prijekora zbog prekomjerne ljubavi prema dunjaluku i zanemarivanja ahireta. Čovjek je stvoren od „žurbe” (*'aḡal*), zbog čega najčešće želi ono što mu je pristupačno i blisko, što može uzeti odmah. Az-Zamaḡšarī pojašnjava kako je posljednji od dva navedena kiraeta stilski ljepši. Iako, formalno gledajući, sadrži iznenadni prijelaz iz drugog lica jednine u treće lice množine, govor je i dalje usmjeren Poslaniku, a.s., čime se on izdvaja iz kruga onih koji vole dunjaluk, a zapostavljaju Ahiret.⁶³

Zaključak

Kiraeti kao integralni dio kur'anskog jezika plijenili su veliku pažnju komentatora Kur'ana, posebno onih koji su gajili lingvistički pristup tumačenju njegovog teksta. Zbog toga ne čudi podatak da jedan od najpoznatijih klasičnih tefsira lingvističko-racionalističke orijentacije, *al-Kaššāf* imama az-Zamaḡšarīja, obiluje kur'anskim kiraetima različitih vrsta i nivoa auten-

61 Kur'an, *al-Qiyāma*, 16-21.

62 Ibn al-Ġazarī, *an-Našr*, sv. II, str. 375.

63 az-Zamaḡšarī, *al-Kaššāf*, sv. III, str. 269.

tičnosti. U najvećoj mjeri riječ je o kiraetskim razlikama koje se odnose na značenje (*farš*). Az-Zamaḥšarī je kur'anske kiraete podređivao gramatičkim principima arapskog jezika i, shodno svom jezičkom ukusu, gotovo redovno davao prednost određenim kiraetima u odnosu na druge, ne obraćajući pažnju na nivo njihove autentičnosti i prihvaćenosti među kiraetskim stručnjacima. Pojedine je kiraete (među kojima je značajan dio onih koji su općeprihvaćeni kao autentični) u potpunosti odbacio ili proglasio „slabim” zbog svog stava da kao takvi nisu u skladu s principima arapske gramatike, a pojedine i zbog njihovog neslaganja s mu'teziljskom teologijom kojoj ostaje vjieran u svome tefsiru. Posebnu pažnju posvetio je analizi stilskih vrijednosti kiraetske raznolikosti, čime dolazi do izražaja njegova fasciniranost nenadmašnošću kur'anskog stila. Analizirajući različite aspekte kiraetā, az-Zamaḥšarī briljantno osvjetljava njihovu ulogu u obogaćivanju slojevitih značenja nadnaravnog kur'anskog izraza, kao i njegovoj stilskoj raznolikosti.

Literatura

- Abū Ḥayyān al-Andalusī, Muḥammad b. Yūsuf, *al-Baḥr al-muḥīṭ*, Dār iḥyā' at-turaṭ al-'arabī, Bejrut, 1990.
- al-Buḥārī, Muḥammad ibn Ismā'il Abū 'Abdullāh, *al-Ġāmi' aṣ-ṣaḥīḥ*, Dār ṭawq an-naġāh, 2000.
- ad-Dawmī, Muḥammad Maḥmūd, *al-Qirā'āt al-mutawātira fī tafsīr az-Zamaḥšarī*, Univerzitet Yarmūk, neobjavljeni doktorski rad, 2005.
- Duraković, Esad, *Stil kao argument. Nad tekstom Kur'ana*, Tugra, Sarajevo, 2009.
- al-Ġurġānī, 'Abdulqāhir, *Dalā'il al-i-ġāz*, Bejrut, Dār al-kutub al-'ilmiyya, 1998.
- al-Ġuwaynī, Muṣṭafā aṣ-Šāwī, *Manḥaġ az-Zamaḥšarī fī tafsīr al-Qur'ān wa bayān i-ġāzih*, Dār al-ma'ārif, Kairo, 1984.
- Ibn al-Ġazarī, Šamsuddīn, *an-Našr fī al-qirā'āt al-'ašr*, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bejrut, s. a.
- Ibn Zangāla, Abū Zur'a 'Abdurrahmān, *Ḥuġġa al-qirā'āt*, Mu'assasa ar-risāla, Bejrut, 1997.
- Jahić, Mustafa, *Gramatika i stilistika Kur'ana*, Kulturni centar „Kralj Fahd”, Sarajevo, 2015.
- Karić, Enes, „Az-Zamaḥšarījeve potrage za značenjima kur'anskih riječi”, *Zbornik radova FIN-a*, br. 16, FIN, Sarajevo, 2012.
- Korkut, Besim, *Kur'an: originalni tekst sa prijevodom Besima Korkuta*, Sarajevo, El-Kalem, 2018.
- Muftić, Teufik, *Klasična arapska stilistika*, El-Kalem, Sarajevo, 1995.

- Mujić, Munir, *Tropi i figure u arapskoj stilistici*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2011.
- Popara, Haso, *Iz rukopisnog blaga Gazi Husrev-begove biblioteke*, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2019.
- al-Qazwīnī, Ġalāluddīn, *al-Īdāh fī 'ulūm al-balāġa*, Dār al-ġīl, Bejrut, s. a.
- aṭ-Ṭabarī, Ibn Ġarīr, *Ġāmi' al-bayān fī tafsīr al-Qur'ān*, Dār haġr, s. a.
- az-Zamaḥṣarī, Abū al-Qāsim Maḥmūd, *Asās al-balāġa*, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Bejrut, 1998.
- az-Zamaḥṣarī, Abū al-Qāsim Maḥmūd, *al-Kaššāf*, Dār iḥyā' at-turāt al-'arabī, Bejrut, 1997.
- az-Zamaḥṣarī, Abū al-Qāsim Maḥmūd, *al-Mufašṣal fī ṣan'a al-i'rāb*, Maktaba al-hilāl, Bejrut, 1993.
- az-Zamaḥṣarī, Abū al-Qāsim Maḥmūd, *al-Quṣṭās fī 'ilm al-'arūḍ*, Maktaba al-ma'ārif, Bejrut, 1989.
- az-Zamaḥṣarī, Abū al-Qāsim Maḥmūd, *ar-Rā'id fī 'ilm al-farā'id*, Dār al-ma'rifa, Bejrut, s. a.
- az-Zamaḥṣarī, Abū al-Qāsim Maḥmūd, *Ru'ūs al-Masā'il*, Dār al-bašā'ir al-islāmiyya, Bejrut, 1987.
- az-Ziriklī, Ḥayruddīn, *al-A'lām*, Dār al-'ilm li al-malāyīn, Bejrut, 1990.

Stylistic Features of Qira'ats in Imam az-Zamaḥṣarī's Tafsir al-Kashshāf

Abstract

This paper focuses on the contributions of the renowned mufassir az-Zamaḥṣarī in illuminating the stylistic aspects of Quranic qira'ats in his monumental work of tafsir, entitled al-Kashshāf. The study examines his scholarly contributions, tafsir orientation, methodology of Quranic interpretation, and the key features of his approach to Quranic qira'ats, with particular emphasis on his analysis of the meanings of authentic qira'ats in the light of Arabic stylistics.

Keywords: az-Zamaḥṣarī, tafsir, qira'ats, stylistics.